

KUR'ÂN'DAN EVRENSEL SOSYOLOJİK KANUNLAR ÇIKARMANIN İMKÂNİ*

Possibility to Obtain Universal Sociological Laws from the Qur'an

Mehmet ERGÜN^{1**}

Öz

Kâinatta her şey gibi toplumlar da değişmektedir. İbn Haldûn'dan itibaren insanlar bu değişimin yönünü belirleyen kuralları önceden tespit etmek için çabalamaktadırlar. Batıda ancak 19. yüzyılda sosyoloji ilminin ortaya çıkmasıyla birlikte toplumlarda görülen değişimleri açıklamayı amaçlayan teoriler öne sürülmüştür. Onlar bu teorileri belirlerken kutsal kitapları bir tarafa bırakarak kendi gözlemlerine ve tarihi verilere dayanmışlardır.

İslam dünyasında batıya göre daha erken dönemlerde geçmiş toplumlardan bahseden ayetler merkeze alınarak bütün toplumlar için geçerli evrenler yasaların tespit edilebilme ihtimali tartışılmıştır. Çünkü insanlar bu kuralları tespit ettikleri ölçüde geleceklere yön verebilecektir. Bu tartışmalarda “sünnet/sünnetullah” kavramları ön plana çıkmıştır. Bazı ilim adamları sünnetullah'ın toplumların hayat aşamalarıyla ilgili evrensel kanunlar olduğunu söylerken bazıları ise Kur'ân'ın bilgi değil hidayet amaçlı gönderilmiş bir kitap olmasından hareketle bu terimin daha çok günahkâr toplumların akıbetlerinden bahsettiğini ileri sürmektedir.

Biz bu çalışmamızda Kur'ân'da toplumların tarihinden, onların geçirdikleri aşamalardan bahseden ayetler, özellikle de “sünnet/sünnetullah” kavramı ile toplumların kaderi arasındaki bağlantıyı ve bireylerin toplumların geleceğini belirlemedeki etkilerini inceleyerek ilgili ayetlerden genel geçer sosyal kaideler çıkarmanın imkânı üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Sünnetullah, Toplumbilim, Toplumsal Değişim.

Abstract:

In the universe, like everything else, societies change. Since Ibn Khaldun, people have been trying to predetermine the rules that determine the direction of this change. In the west, but The theories aimed at explaining the changes seen in societies with the emergence of sociology in the 19th century have been proposed. In setting these theories, they relied on their observations and historical data, leaving the sacred books aside.

* Makale Gönderilme Tarihi:28.10.2019 / Makale Kabul Tarihi: 08.12.2019 / Makale Yayın Dönemi: Aralık 2019

Doi: 10.20486/imad.639036

** Dr. Öğr. Üyesi, MCBÜ İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Manisa, Türkiye / e-posta: mehmet.ergun@cbu.edu.tr / ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1036-3115>.

In the Islamic world, in the earlier periods compared to the west the verses referring to past societies were centered and the possibility of determining the universes laws applicable to all societies was discussed. Because people will be able to shape their future as to the extent that they have been determined these rules. In these discussions, the concepts of “sunnah / sunnatullah have come to the forefront. Some scholars say that sunnatullah is the universal laws concerning the life stages of societies. The others claim that the quran refers to the fate of sinful societies because it is a book sent for guidance.

In this study, we will emphasize the verses that mention the history of societies and their stages in the Qur'an, especially the possibility of making general social rules from the relevant verses by examining the connection between the concept of sunnah / sunnatullah and the fate.

Keywords: Tafsir, Quran, Sunnatullah, Sociology, Social Change.

Giriş

İnsanın halife vasfıyla gönderildiği bu dünyada her alanda ilerlemesinin en önemli etkenlerinden birisi geçmiş tecrübelerinden sonuçlar çıkararak geleceğine yön verebilme yeteneğidir. Tarih boyunca karşılaştığı olaylar üzerinde düşünmesi, onları yorumlaması ve bunları gelecek nesillere aktarması onun benliğinin ayrılmaz bir parçası olagelmıştır.² Mevsimlerin değişmesi ve sel baskınları gibi belirli periyotlar halinde tekrar eden doğa olaylarının farkına varması, insanların sistemli bir şekilde düşünmeye başlamasında etkili olmuştur. Başta tarihçiler olmak üzere çeşitli alanlardaki bilim adamlarının tekerrür eden bu olaylar hakkında genel geçer prensiplerin ve yasaların varlığını araştırmışları sonucu zihinlerde oluşan evrensel düzen fikri, sosyal bilince de yansiyarak toplumu ve toplumsal olayları da kapsamıştır. Kur'ân'daki, bazı ayetlerde de kâinatta meydana gelen değişimlerin tesadüf eseri ve kendiliğinden değil, belli bir kanun ve düzen çerçevesinde gerçekleştiğini bildirilmektedir.³ Bu durumda insanoğlu evrende geçerli olan yasaları öğrenmek sûretiyle kâinattan daha fazla faydalanabilecektir. İbn Haldûn (ö. 808/1406) başta olmak üzere tarih boyunca pek çok İslam düşünürü bu amaçla Kur'ân'ın toplumsal gelişmelere bakan yönünü anlamaya çalışmıştır.⁴ Bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkan Kur'ân'ın sosyolojisini Lütfullah Cebeci; “Kur'ân'ın tanrı, kâinat, insan, dünya ve ahiret telâkkilerinden yola çıkarak ve konuyu ilgilendiren bütün ayetleri nazar-ı itibara alarak insan cemiyetlerini statik ve

² Nermi Uygur, *Kültür Kuramı*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 154.

³ Bk. el-Bakara 2/164; Yûnus 10/5; en-Nahl 16/65; el-Hacc 22/5; el-Furkân 25/2; es-Secde 32/7; Yâsîn 36/33, 41; el-Câsiye 45/13; el-Kamer 54/49; el-Gâşiye 88/17-20.

⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Halil Şehhâde (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1988), 46-54; Muhammed Bakır es-Sadr, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, (Ummân: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2013), 29-30.

dinamik bakımlardan ele alıp yapısal vasıflarını ve değişme şartlarını (sosyal değişme şartlarını) araştıran, tabii hadiselerle sosyal hadiseler arasındaki irtibatı arayan ve bu hususlarda Cenab-ı Allah'ın sünnetlerini tespiti çalışan bir ilimdir"⁵ şeklinde tanımlanmaktadır.

Doğa ve dini-ahlâki kanunlar kaynak itibarıyla aynı iradeye dayanmakla birlikte onları idrak ve elde etme yolları farklıdır. Dini ve ahlâki kanunlar insanlara ilahi kaynaktan bir Peygamber tarafından ulaştırılırken doğa kanunlarını tanımak ve keşfetmek ise ancak akıl aracılığı ile mümkün olmaktadır.⁶ Doğanın bir parçası olan insanların oluşturduğu toplum ve toplumsal olaylarla “sosyoloji”⁷ ilmi ilgilenmektedir. Bazı sosyolojik kuramlara göre; sosyal kanunlar da tabiat kanunları gibi bütünü içinde yer alır ve kısmen de olsa evrensel determinizme tabidir.⁸ Burada geçerli sosyal determinizmi keşfetmek ise bilimin görevidir.⁹ Toplumsal değişimle ilgili yaklaşımların hepsi temelde değişimin mevcudiyetini benimsemekle beraber, toplumsal değişimde etkili olan hususların tespitinde farklı görüşler ileri sürmektedirler. Nüfus artışı, göç, savaşlar, fiziki çevre, iklim değişikliği, teknolojik ilerlemeler, ekonomik gelişmeler ve kentleşme gibi pek çok husus toplumsal değişimin nedenleri arasında gösterilmektedir.¹⁰ Din, hem söz konusu değişim faktörleriyle hem de toplumsal değişimin kendisiyle karşılıklı etkileşim içinde bulunmaktadır.¹¹

Bu çalışmamızda Kur'ân'da toplumsal olaylardan, onların geçirdikleri aşamalardan bahseden ayetleri, “sünnet/sünnetullah” kavramlarını merkeze alarak incelemek sûretiyle ilgili ayetlerden genel geçer sosyal kaideler çıkarmanın imkânını tespit etmeye çalışacağız.

⁵ Lütfullah Cebeci, “Kur'ân Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 3 (1987): 8.

⁶ Said Halim Paşa, “İslam'da Teşkilât-ı Siyasiye” *Sebilürreşâd Dergisi*, 19/494 (1340): 275.

⁷ “Sosyoloji; Sosyal grupları, kurumsal yapı ve örgütlenmeleri, kurum ve teşkilatı içinde inceleyen ve sosyal örgütlenme ve kurumlardaki değişmelerin sebep ve sonuçlarını açıklayan özel bilimdir” Sulhi Dönmezer, *Toplumbilim*, (İstanbul: Beta Basın Yayım, 1994), 2-3.

⁸ Emre Kongar, “Toplumsal Değişme”, *Amme İdaresi Dergisi*, 4/1 (1971): 87.

⁹ Yümnü Sezen, *İslâm'ın Sosyolojik Yorumu*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 18-19.

¹⁰ Ahmet Faruk Sinanoğlu, “Toplumsal Değişim ve Din”, *Hikmet Yurdu*, 2 (Temmuz-Aralık 2008) 25.

¹¹ Ejder Okumuş, “Toplumsal Değişme ve Din”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/30 (Güz-2009): 326.

İnsanın Sosyal Bir Varlık Olması:

Kur'ân'ın, “İnsan türünü sudan yaratıp onların arasında soy ve sıhriyet bağı kuran da O'dur.” (el-Furkân, 25/54) ayetinde işaret ettiği insanın sosyal bir varlık olma yönüne Aristo (m.ö. 384-322); “İnsan, tabiatı gereği ‘toplumsal bir varlıktır’¹². Sosyal bir yaratık olduğu için de, ahlâk olgunluğuna ancak bir devlette, toplumda erişebilir”¹³ sözleriyle değinmektedir. Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Haldûn insanın varlığını devam ettirebilmesi ve yaşam kalitesini geliştirebilmesi için yaradılış itibarıyla birçok şeylere muhtaç olduğunu ve bunları temin edebilmek için pek çok kişinin bir araya gelmesinin zorunlu olduğunu dile getirmişlerdir.¹⁴ Sonuç olarak “toplumsuz birey” düşünülemez ve insanların davranışları da ancak toplumsal bir ortamda bir anlam ifade eder. Nitekim Kur'ân'ın temel gayelerinden birisi de yeryüzünde adil ve ahlâki temellere dayanan, yaşanılabilir bir toplumsal düzen kurmaktır.¹⁵

İnsanın birtakım zorunlulukların yönlendirmesi sonucu kendi hemcinsleriyle bir araya gelerek oluşturduğu toplumun huzurlu bir ortamda ve istikrarlı bir şekilde varlığını devam ettirebilmesi için belli kuralların bulunması kaçınılmazdır. Bu kurallar aynı zamanda toplumsal değişimin yönünü de belirlemektedir.

İnsanlığın ve Toplumların Geçirdiği Aşamalar

Kur'ân'daki insanlık tarihiyle ilgili ayetlere baktığımızda insanlığın şu aşamalardan geçtiğini müşahade ederiz.

1- Bütün insanlık önce bir erkek (Adem) ve bir dişiden (Havva) üremiştir.¹⁶

2- İlk dönemler etnik ve inanç açısından homojen bir toplum halinde yaşayan insanlar¹⁷ sayıca çoğaldıkça doğal olarak çeşitli gruplara ayrılmışlardır.¹⁸

¹² “zoon politikon”

¹³ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, (İstanbul, Remzi Kitabevi, ts.), 88.

¹⁴ el-Fârâbî, ebû Nasr Muhammed, *Ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla ve muzâdâtihi*, (Mısır, Müessesetü Hindâvî, 2012), 69; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 54-55.

¹⁵ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, 16. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 79.

¹⁶ en-Nisâ 4/1; el-Hucurât, 49-13.

¹⁷ el-Bakara 2/213; Yûnus 10/19.

¹⁸ er-Rûm, 30/22; el-Hucurât, 49/13.

3- Çeşitli fırkalara ayrılan insanlar gerek toplumsal gerek kişisel ölçekte birbirine üstün kılınmıştır.¹⁹

4- Tarih boyunca çeşitli sebeplerden ötürü dünya sahnesinden çekilen toplumların yerine başka toplumlar gelmiştir.²⁰

Tarih bize diğer tüm canlılar gibi toplumların da varlıklarını sonsuza kadar devam ettirmelerinin mümkün olmadığını göstermektedir. Her toplum doğar, belli bir süre yaşar ve sonunda ya etkinliğini kaybeder ya da tarih sahnesinden kaybolur gider. Nitekim hakkında bilgi sahibi olduğumuz medeniyetlerin hepsinin tarihi süreç içerisinde bir yükselme ve bir de çöküş dönemleri olmuştur.

İlk sosyolog olarak tanımlayabileceğimiz İbn Haldûn kendi gözlemleri sonucunda devlet ve hanedanlıkların, hayat aşamalarını insanların doğal ömürleri olan yüz yirmi yılda, başka bir deyişle ortalama üç kuşakta tamamladığı ve bu süre sonunda çeşitli nedenlerle belli bir süreç izleyerek sünnetullah gereği²¹ çöktükleri yargısına ulaşmıştır. O devletlerin çöküş sürecini “*tavırlar (aşamalar) nazariyesi*” ile açıklamaktadır. Buna göre; bir devletin beş tavrı (aşaması) bulunmaktadır: Birinci tavır, zafer, başarı, galibiyet ve istila; ikinci tavır, istibdat, nesep asabiyetini dışlama ve tek başınalık; üçüncü tavır ferağ ve rahatlık; dördüncü tavır, kanaat, hoşgörü ve barış ve nihayet beşinci tavır israf aşamasıdır. Son tavırda devlette, ihtiyarlık alametleri ortaya çıkar. Serveti çarçur edip asabiyeti bozduğu, dinî renginden uzaklaştığı, taşıması gereken ahlâkî özelliklerini yitirdiği, vergileri aşırı biçimde arttırdığı ve zulüm yaptığı için kolay kolay kurtulamayacağı ve çökünceye kadar şifa bulamayacağı müzmin bir hastalık devleti kuşatır ve sonunda yıkılıp gider.²²

Ancak İbn Haldûn’un, toplumların en çok 120 yıl yaşayabilecekleri ve bir toplumda meydana gelen yaşlılığın, tıpkı canlı varlıklardaki yaşlılık gibi önüne geçilmesinin imkansız olduğu iddiası, hem tarihsel gerçekliğe uygun düşmemekte hem

¹⁹ el-En‘âm 6/165; ez-Zuhruf 43/32.

²⁰ el-En‘âm 6/6; el-A‘râf 7/34, 69; Yûnus 10/13-14, 49; el-Hicr 15/4-5; Tâhâ 20/128; en-Neml, 27/62; el-Fâtır 35/39; Sâd 38/26; el-Meâric 70/40-41.

²¹ el-Mü‘min, 40/85.

²² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 213-215.

de Kur'ân'ın, toplumların geleceğini belirlemede sorumluluğu bireylere yükleyen anlayışına²³ uymamaktadır.²⁴

Ayrıca toplumların helâkinden bahseden ayetlerde her zaman toplumun tamamının yok edildiği kastedilmemektedir. Helâk, bazen toplumu oluşturan fertlerin büyük çoğunluğunun veya tamamının ortadan kaldırılması şeklinde olabileceği gibi²⁵ toplumun, egemenliğinin kaybederek başka toplumun hâkimiyeti altına girmesi ve daha önce onu toplum yapan temel özelliklerini ve dünya sahnesindeki etkinliğini kaybetmesi şeklinde²⁶ de olabilmektedir.²⁷

Tarih boyunca yaşanan tecrübeler sosyal olaylardaki değişimin birdenbire gerçekleşmeyip belli aşamaları izlediğini göstermektedir. Toplumda meydana gelen olumlu veya olumsuz olaylar başlangıç, gelişme ve sonuç silsilesi halinde ortaya çıkmaktadır. Helâk da işte böyle bir sürecin sonucudur.²⁸ Kur'ân'da süre verme veya erteleme olarak ifade edilen bu süreç, rastgele ve kuralsız işlememektedir. Bu tür ifadelerde azabın hemen gerçekleşmesini isteyenler için bir uyarı vardır.²⁹ Kur'ânî anlatımda Allah bir topluluğa, iyi davranışları kötülükleri karşısında azınlık seviyesine düşünceye kadar³⁰ müsamaha gösterir.³¹ Bu süreç tamamlanmadan olayın ortaya çıkışı veya süreç bittikten sonra olayın geri alınması söz konusu olmaz.³²

Toplumların çöküşleriyle ilgili ayetlerde bu sürecin şu aşamalardan oluştuğunu görmekteyiz: 1. Dalâletin artması,³³ 2. Amellerin süslenmesi,³⁴ 3. İstidrâc,³⁵ 4. Mühlet

²³ er-Ra'd, 13/11; eş-Şûrâ, 42/30.

²⁴ Devletlerin çöküş süreciyle ilgili başka görüşler de ileri sürülmüştür. Bk. Arnold Joseph Toynbee, *The Study of History*, (London: Oxford University Press, 1948), 187-188

²⁵ el-Enâm, 6/131; el-A'râf, 7/94-95; el-Enfâl, 8/54; Yûnus, 10/13; el-İsrâ, 17/16 vb ayetler.

²⁶ el-Enâm, 6/133; el-A'râf, 7/168; Hûd, 11/57; İbrahim, 14/15; el-İsrâ, 17/4-8; es-Sebe, 34/7, 19.

²⁷ Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan ve Hayvan Dünya ve Çevre*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979), 129; Erdoğan Pazarbaşı, *Kur'ân ve Medeniyet, Doğuşu-Gelişimi-Çöküşü*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1996), 199.

²⁸ el-A'râf, 7/182.

²⁹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 10: 22.

³⁰ Nûh 71/4.

³¹ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 2: 30.

³² Bunun tek istisnası Hz. Yûnus'un kavmidir. Yûnus, 10/98.

³³ el-En'âm, 6/44; el-Enfâl, 8/53; er-Ra'd, 13/11; es-Saff, 61/5;

³⁴ el-En'âm, 6/43, 108; 137; el-Enfâl, 8/48; el-Hicr, 15/39-40; en-Nahl, 16/63; en-Neml, 27/24; el-Ankebût, 29/38; el-Fussilet, 41/25 vb.

³⁵ Âlu İmrân, 3/178; el-En'âm, 6/44-45; el-A'râf, 7/95, 183; er-Ra'd, 13/32; el-Kalem, 68/44-45.

tanıma,³⁶ 5. Düşmana yenilme,³⁷ 6. Felâketlerle yüz yüze gelme,³⁸ 7. Zengin seçkinlerin şımarması³⁹ ve 8. Çöküş.⁴⁰

Toplumsal değişimin yönü, çözülmeye doğru yönelmeye başladığında artık sosyal yapıda çöküşü hızlandıran bir anomî⁴¹ ortaya çıkar. Bu duruma müdahale etmesi gereken toplumsal denetim mekanizmaları da ekonomik, kültürel ve siyasal adaletsizliklerin etkisiyle işlemez hale geldiğinden bunalım bütün toplumu kuşatır. Ancak bu aşamada bireylerin sosyal yapı ve ilişkilerinde adaleti yeniden tesis etmeleri halinde⁴² bunun toplumun düzelmesine bir katkı sağlayacağı da muhakkaktır.⁴³

Varlıklarını devam ettirebilmeleri için toplumların tarihten ders çıkarmaları ve önceki toplumları çöküşe götüren sebepler konusunda dikkatli olmaları gerekmektedir. İşte bu amaçla bilim adamları tarihi tecrübelerden toplumsal yasalar çıkarmayı ve böylece toplumun geleceğine yön vermeyi amaçlamışlardır. Kur'ân'daki sünnet/sünnetullah kavramları Müslüman ilim adamlarının bu konudaki araştırmalarında ön plana çıkmaktadır.

Sünnet/Sünnetullah

Sözlükte “takip edilen yol, yöntem, örnek alınan davranış, örf, adet ve gelenek”⁴⁴ anlamındaki (س-ن-ن) kökünden türeyen “sünnet” kavramını “sürekli ve belli bir standarda oturmuş (iyi veya kötü) davranış biçimi”⁴⁵ şeklinde tarif edebiliriz. Kur'ân ayetlerine baktığımızda da “sünnet” teriminin bu kök anlamına uygun olarak “yol,

³⁶ en-Nahl, 16/61; er-Rûm, 30/41; el-Fâtır, 35/45 vb.

³⁷ el-İsrâ, 17/4-8.

³⁸ en-Nisâ, 4/153, 160-161; el-Mâide, 5/26; el-A'râf, 7/94-95, 130; er-Ra'd, 13/31; el-Fâtır, 35/43 vb.

³⁹ el-En'âm, 6/123; el-İsrâ, 17/16 vb.

⁴⁰ et-Tevbe, 9/70; el-İsrâ, 17/17; el-Hac, 22/42-44; es-Sebe, 34/15-19; ed-Duhân, ; 44/37; Kâf, 50/12-14; el-Fil, 105/1-5 vb. ayetler. Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Ejder Okumuş, *Kur'ân'da Toplumsal Çöküş*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 89-90.

⁴¹ Anomî: Toplumsal “denge” ve bütünleşmenin bozulduğu durumlarda ortaya çıkan bireysel davranışlardaki kuralsızlık ve normsuzluk durumu.

⁴² el-A'râf, 7/96

⁴³ Celaleddin Çelik, “Kur'ân'da Toplumsal Değişim Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Kur'ân Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, ed. Mehmet Bayyigit, (Konya: Yediveren Yayınları, 2003), 138.

⁴⁴ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, thk. Muhammed İvad Mur'ib, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 12: 210; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, , *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğaffar Attâr, (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 5: 2138.

⁴⁵ Ömer Özsoy, *Sünnetullah*, (Ankara: Fecr Yayınevi, 2017), 43.

kanun, âdet ve âdetullah"⁴⁶ anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz. "Sünnet" ve "Allah" lafzından oluşan "*sünnetullah*" terkininde sünnet kelimesindeki "sürekli, düzenli ve özgün uygulama" anlamı Allah'a nispet edilmek sùretiyle "Allah'ın kainatta geçerli olan yaratma ve yönetmesinde ezelden beri süregelen ve değişmeyen uygulaması"nın bulunduğuna işaret edilmektedir.⁴⁷

"Sünnet" kelimesi Kur'ân'da müfret (tekil) halde ve çeşitli terkipler şeklinde 14 kez⁴⁸, iki yerde de "sünen" şeklinde cemî (çoğul) halde geçmektedir.⁴⁹ Bu ayetleri tarihi bağlamıyla birlikte ele aldığımızda ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Sünnetullah'tan bahseden ayetlerden ilki müşriklerin inananlara uyguladıkları baskı sonucunda onların Habeřistan'a gerçekleştirdikleri hicret ile İsrâ hadisesi arasındaki dönemde nazil olan⁵⁰ el-Fâtır sùresindedir.⁵¹ Bu ayetlerde müşrikler, mal ve nüfuz açısından kendilerinden daha iyi durumda olmalarına rağmen işlemiş oldukları kötülüklerden dolayı helâk edilen eski toplumlar hatırlatılmak sùretiyle uyarılmaktadır.

Sünnetullah ifadesine nüzul sırası itibariyle ikinci olarak hicrete yakın bir dönemde nazil olduğu bilinen el-İsrâ sùresinde rastlamaktayız. Bu sùredeki konumuzla ilgili 76 ve 77. ayetlerde önce "Yine onlar, seni yurdundan çıkarmak için neredeyse sana dünyayı dar etmişlerdi." denilerek müşriklerin Hz. Peygamber'i Mekke'den kovma düşüncelerine değinildikten sonra "...Ama senden sonra kendileri de fazla kalamayacaklar! Senden önce gönderdiğimiz peygamberler hakkındaki kanun (sünnet) da budur. Bizim kanunumuzda hiçbir değişiklik bulamazsın." ifadeleriyle müşrikler tehdit edilmektedir.

Yine hicret öncesinde nazil olan el-Hicr sùresinin⁵² konumuzla ilgili olan pasajında müşriklerin Hz. Peygamberle alay ettikleri söylenildikten sonra "İşte onu (Kur'ân'ı) inkârcıların kalplerine, inanmadıkları halde böyle yerleştiririz. Nitekim daha

⁴⁶ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1994), 466.

⁴⁷ İlyas Çelebi, "Sünnetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 159.

⁴⁸ el-Enfâl 8/38; el-Hicr 15/13; el-İsrâ 17/77 (iki kez); el-Kehf 18/55; el-Ahzâb 33/38, 66 (iki kez); el-Fâtır 35/43 (üç kez); el-Mü'min 40/85; el-Fetih 48/23.

⁴⁹ Âl-i İmrân 3/137; en-Nisâ, 4/26.

⁵⁰ Abdülmüteâl es-Saîdî, *en-Nazmu'l-Fennî fi'l-Kur'ân*, (Kahire: el-Matbaatu'n-Nemûzeciyye, 1439 h.), 253.

⁵¹ el-Fâtır 35/42-44.

⁵² Saîdî, *en-Nazmu'l-Fennî fi'l-Kur'ân*, 164.

öncekilere de bu ilâhî kanun (sünnet) uygulanmıştır.” (el-Hicr, 15/12-13) ayetlerinde daha önce aynı tutumu sergileyenlerin kötü akıbetlerine dikkat çekilmektedir.

Konumuzla ilgili bir diğer Mekkî sûre olan el-Mü’min sûresinin 82. ayetinden itibaren Arapların buldukları bölgede yaşamış eski kavimlerin kötü akıbetlerine değinilmektedir. Devamında ise Hz. Peygamber’in tebliğine karşı olumsuz tavırlarını sürdürmeye devam eden müşriklere yok oluş sürecine girmiş olan bir toplumun uyarılara rağmen durumlarını düzeltmemeleri halinde azapla karşılaştıklarında hatalarını anlayacakları fakat bunun bir işe yaramayacağı anlatılmaktadır.⁵³

Müşriklerin tüm bu ikazlara rağmen gidişatlarında bir değişme olmaması üzerine el-Kehf sûresinde de uyarılar devam etmiştir.⁵⁴ Bütün bu uyarılara karşın Mekkeli müşriklerin tutumlarını değiştirmemeleri ve baskılara devam etmeleri üzerine Hz. Peygamber Medine’ye hicret etmek zorunda kalmıştı. Yaklaşık iki yıl sonra Bedir’de karşı karşıya gelen Müslümanların müşrikleri bozguna uğratmaları üzerine inen el-Enfâl sûresinde müşriklerin artık bu yenilgiyle birlikte kendilerine vaat edilen azap sürecine girdikleri bildirilmektedir.⁵⁵ Devamında gelen ayette ise Allah, önceki toplumların durumunu örnek göstererek müşrikleri şu şekilde uarmaktadır.

“İnkâr edenlere söyle, eğer yaptıklarına son verirlerse geçmiş günahları bağışlanacaktır. Yaptıklarına devam ederlerse, daha öncekilere geçmişte ne yapıldığı (sünnetü’l-evvelîn) bellidir.” (el-Enfâl, 8/38)

Hicretin beşinci yılında evlatlık kurumunun geçersizliğini göstermeye yönelik olarak Hz. Peygamber’in, evlatlığı Zeyd’in boşadığı Zeyneb ile evlenmesini bildiren

⁵³ el-Mü’min, 40/83-85

⁵⁴ el-Kehf, 18/55.

⁵⁵ el-Enfâl, 8/30-37: “Hatırlar mısın? İnkâr edenler seni etkisiz hale getirmek veya öldürmek ya da yurdundan çıkarmak için tuzaklar kuruyorlardı; onlar tuzak kuruyorlardı Allah da bozuyordu. Tuzak bozma işini en iyi yapan Allah’tır. Kendilerine âyetlerimiz okunduğunda, “Duyduk duyduk! İstesek elbette bunun benzerini biz de söyleriz, bu eskilerin masallarından başka bir şey değil” dediler. Hatırla, bir de şöyle diyorlardı: “Allah’ım! Eğer bu kitap senin katından gelmiş bir hakikat ise gökten üzerimize taş yağdır veya bize acı veren bir azap gönder!” Sen içlerinde oldukça Allah onlara azap etmez, tövbe edip dururken de Allah onlara yine azap etmeyecektir. Onlar, hizmet ve yönetimine ehil olmadıkları halde Mescid-i Harâm’a müminleri sokmazken Allah onlara niye azap etmesin? Mescidin hizmet ve yönetimine ehil olanlar gönüllerinde Allah korkusu taşıyanlardır, fakat onların çoğu bunu bilmezler. Beytullah’ın yanında onların namazı ıslık çalmak ve el çırpılmaktan ibarettir. Madem öyle, küfrünüze karşılık azabı tadın! Hak dine inanmayanlar servetlerini, insanları Allah’ın yolundan engellemek için harcarlar, yine harcayacaklar, sonra bu onlara yürek acısı olacak, daha sonra da yenilecekler. İnkâra sapanlar sonunda cehenneme sevk edilecekler. Ta ki, Allah pis olanı temizden ayırsın, pisleri üst üste koyup hepsini bir araya toplasın, sonra da cehenneme atsın. Onlar ziyan edenlerin ta kendileridir.”

ayet⁵⁶ inmişti.⁵⁷ Hz. Peygamber'in toplum tarafından gelmesi muhtemel tepkiden çekinmesi üzerine tarihte bu durumun benzerlerinin de yaşandığına dair şu ayet nazil olmuştur:

“Allah'ın, kendisi için takdir ve emrettiği bir şeyi yerine getirme hususunda peygamber için bir sıkıntı ve sakınca olamaz. Daha önce gelip geçenler hakkında Allah'ın kanunu (sünnetullah) böyledir. Allah'ın hükmü değişmez kaderdir.” (el-Ahzâb; 33/38)

Aynı sûrenin başka ayetlerinde ise Medine'de asılsız haber yayarak huzursuzluk çıkarmaya çalışan münafıklara bu davranışlarından vazgeçmemeleri halinde cezalandırılacakları bildirilmektedir.⁵⁸

Hz. Peygamber ve beraberindeki bir grup Müslüman, hicretin beşinci yılında Umre niyetiyle Mekke'ye gelmişler ama müşriklerin kendilerine izin vermemesi üzerine Hz. Peygamber, yanındaki Müslümanlardan gerektiğinde savaşıacaklarına dair biat almıştı. Ancak bir savaş vukû bulmadan Hudeybiye anlaşması imzalanarak Hz. Peygamber Medine'ye geri dönmüştür.⁵⁹ İşte bu olay üzerine şu ayetler inmiştir:

“Eğer kâfirler size karşı savaşsalar arkalarını dönüp kaçacaklar, bu durumda bir koruyucu, bir yardımcı da bulamayacaklardı. “سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ” Bu Allah'ın öteden beri uygulanıp gelen kanunudur, “وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا” Allah'ın kanununda bir değişiklik bulamazsın.” (el-Fetih, 48/22-23)

Kur'ân'ın bu ve benzeri ayetlerde sünnetullah'ın değişmeyeceğini vurgulamasının⁶⁰ arka planında; insanlardaki, tarihin kendilerine ayrıcalık tanınması beklentisinin yanlışlığını belirtmek vardır.⁶¹ Yine muhtelif ayetlerde ilâhî yasaların

⁵⁶ el-Ahzâb, 33/37: “Bir zaman, Allah'ın kendisine lütufta bulunduğu, senin de lütufkâr davrandığın kişiye, "Eşinle evlilik bağını koru, Allah'tan kork" demiştin. Bunu derken Allah'ın ileride açıklayacağı bir şeyi içinde saklıyordun, kendisinden çekinme hususunda Allah'ın önceliği bulunduğu halde sen halktan çekiniyordun. Zeyd onunla beraber olduktan sonra müminlere, evlâtlıklarının -kendileriyle beraber olup ayrıldıkları- eşleriyle evlenmeleri hususunda bir sıkıntı gelmesin diye seni o kadınla evlendirdik. Allah'ın emri elbet yerine getirilecektir.”

⁵⁷ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vili'l-Kur'ân*, tahk: Ahmed Muhammed Şâkir, (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 20: 273.

⁵⁸ el-Ahzâb, 33/60-62.

⁵⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, tahk: Abdullah Mahmûd Şehhâte, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2003) 4: 74-75

⁶⁰ el-Fâtır, 35/43-44.

⁶¹ Özsoy, *Sünnetullah*, 122.

hiçbir ayırım yapılmaksızın herkes için aynı sonucu doğuracağı belirtilmektedir. Örneğin: “Şimdi söyleyin bakalım (ey putperestler), sizin inkârcılarınız şu anılanlardan daha mı iyi; yoksa sizin için kitaplarda bir kurtuluş hükmü mü var?” (el-Kamer 54/43) ayetiyle ilgili olarak Kurtubî bu âyetteki istifhamın, istifham-ı inkârî olup nefiy anlamında; yani “sizin inkarcılarınız, sizden önceki ümmetlerden olan ve küfürlerinden dolayı helâk olanlardan daha hayırlı değildir” demek olduğunu söylemektedir.⁶²

Sünnet kelimesinin çoğul şekli olan “Sünen” ifadesinin geçtiği ayetlerin ilki Bedir ve Uhud savaşlarından bahsedilen bölümde bulunan Âl-i İmrân 3/137 ayetinde inkârcıların uğradıkları acı sona dikkat çekilirken yine “Sünnetullah”a vurgu yapılmaktadır. “Sünen” ifadesinin geçtiği diğer ayet ise aile hukuku alanındaki hükümlerin zikredildiği bir pasajda geçmektedir.⁶³

Kur’ân’da “sünnet” terimi kullanılmadığı halde, toplumların davranışları karşısında Allah’ın onlara yaptığı muameleyi konu alan başka ayetler de bulunmaktadır⁶⁴ ki bu ayetlerden bazılarına çalışmamız içerisinde yeri geldikçe değinilmektedir. “Sünen” kelimesinin hadislerde de benzer manalarda kullanıldığını görmekteyiz.⁶⁵

Sonuç olarak farklı türevleriyle birlikte “sünnet” kelimesinin geçtiği âyetlerde genelde peygamberleri yalanlayıp onların davetine olumsuz cevap veren önceki toplumlara helâk eden ceza niteliğindeki ilahi uygulamaların anlatılarak Hz. Muhammed’e karşı direnen inkârcıların ibret almalarının amaçlandığını söyleyebiliriz.

Kur’ân’ın vurgulamakta olduğu sosyal olaylardaki kanuniyet anlayışına bir başka deyişle “sünnetullah”a açıkça değinen ilk kişi İbn Haldûn’dur.⁶⁶ İlk Müslümanlar Kur’ân’daki toplumsal yasaların varlığını idrak etmeleri sayesinde kısa sürede dünyaya hükmeden bir toplum olma seviyesine yükselmiştir. Diğer medeniyet mensupları ise

⁶² el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi’u li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş, 2. Baskı (Kahire, Dâru’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1964), 17: 145.

⁶³ en-Nisâ 4/26. Bu ayette geçen “sizden öncekilerin yollarına” ifadesiyle ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür. İlgili görüşler için bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1420 h.), 10: 54.

⁶⁴ en-Nisâ 4/115; el-Enâm 6/34; el-Enfâl 8/38, 52-53; Yûnus 10/64; er-Ra’d 13/11; el-İsrâ 17/15-16, 77; el-Fetih 48/23.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, el-Câmi’u’s-sahîh, thk. Muhammed b. Züheyr Nâsır (Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001), “Enbiyâ”, 50 (no: 3456).

⁶⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 36, 38, 107, 173.

ancak asırlar sonra toplumsal yasaların varlığını kavrayabilmişlerdir.⁶⁷ Nitekim Avrupa'da tarihin sabit yasalara göre işlediği ve bunun da pekâlâ keşfedilebileceği fikri ilk olarak 18. yüzyılda ortaya atılmıştır.⁶⁸ Jean-Baptiste Vico (ö. 1774) “Scienza Nuova” adlı eserinde bir tarih felsefesi taslağı çizerek zaman ve mekan ayrılıklarına rağmen toplumlar arasında temelde benzerlikler bulunduğunu söylemiştir.⁶⁹ Vico ve Jacques Turgot (ö. 1781) gibi düşünürlerin geçmiş toplumsal verileri kullanarak insanlık tarihinin gelecekteki gelişimi hakkında çizdikleri bir takım çerçeveler daha sonrakiler tarafından geliştirilerek, insanlık tarihinin gelişiminde sabit yasalar ve aşamalar tespit edilmekle kalmayıp bu gelişim sürecinde ileriye dönük bir yön olduğu düşüncesi dile getirilmiştir.⁷⁰

İslam dünyasında Abdülkerîm Zeydân (ö. 2014) gibi bazı âlimlere göre; Kur'ân'ın ilgili ayetleri anlam bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde tarih boyunca geçmiş toplumlar hakkında geçerli olan yasaların varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda yukarıya atılan bir taşın yere düşmesi, nasıl yerçekimi kanunu çerçevesinde gerçekleşiyorsa, toplumların yükselmeleri, geri kalmaları, çökmeleri gibi olaylar da evrende geçerli olan ilâhî yasalar çerçevesinde gerçekleşmektedir.⁷¹ Örneğin Ali Şeriati'ye (ö. 1977) göre Kur'ân'dan ve Hz. Peygamber'in hicretinden “büyük medeniyetlerin ancak bir hicret sonrası kurulabileceği” şeklinde genel bir sosyolojik kural çıkarmak pekâlâ mümkündür.⁷² Bunlara göre; eğer toplumlar hakkındaki ilâhî yasalar, süreklilik arz etmeseydi, Kur'ân'ın önceki ümmetlerin kıssalarını anlatmasının ve onlardan ibret alınmasını istemesinin herhangi bir manası olmazdı.⁷³ Muhammed Bâkır es-Sadr'a (ö. 1980) göre, Kur'ân'da bulunan toplumsal yasalar onun hidayet göreviyle sıkı sıkıya bağlıdır.⁷⁴ Bu Kur'ânî yasalara göre Allah, kötünün karşısında iyiden, yanlışın karşısında doğrudan, zararlının karşısında yararlıdan, zorluğun

⁶⁷ Seyyid Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, (Kahire: Dâru's-Şurûk, ts.) 1: 479.

⁶⁸ Antony Giddens, *Sosyoloji*, haz. Cemal Güzel, (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012), 44.

⁶⁹ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 220.

⁷⁰ Kadir Canatan, *İslam Sosyolojisi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2005), 14.

⁷¹ Abdülkerîm Zeydân, *es-Sünenü'l-İlâhiyye*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 7 vd.; Ayrıca bk: Cebeci, “Kur'ân Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme”, 8-10.

⁷² Şeriati, Ali, *İslam Sosyolojisi*, çev. Kenan Sökmen, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1998), 44-45.

⁷³ Zeydan, *es-Sünenü'l-İlâhiyye*, 14.

⁷⁴ Sadr, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 34-36.

karşısında kolaylıktan yana olduğunu bildirmektedir.⁷⁵ Ancak bu durum Allah'ın tarihin işleyişinde tarafsız olmasını ve kimseye ayrıcalık tanımamasına engel teşkil etmez.⁷⁶ Çünkü Allah, tarih içerisindeki tavrını değiştirmeyeceğine dair söz vermiştir.⁷⁷ Allah, toplumların yükseliş, düşüş ve çöküşlerini idare eden bir takım yasa ve hükümler koymuş olup bunları yürütmektedir.⁷⁸ Bir toplumda bu yasalardan birinin gerçekleşmesi için gerekli şartlar oluştuğunda daha önceki toplumlara bu durumda ne olmuşsa yine aynı olay gerçekleşir.⁷⁹ İlgili yasanın ertelenmesi⁸⁰ veya değiştirilmesi⁸¹ söz konusu değildir.⁸²

Bizim de görüşlerine katıldığımız diğer bir grup ilim adamına göre ise, Kur'an'da toplumların hayatıyla ilgili kurallara kısmi olarak değinilmiştir. Çünkü tarihin yasalarını araştırmak diğer doğa bilimlerini araştırmak gibi bilimsel bir çalışmadır. Oysa Kur'an'ın indiriliş amacı bilimsel keşifleri bildirmek değil, insanları karanlıklardan aydınlığa⁸³ çıkarmaktır. Kur'an'da bazı doğal bilimleriyle ilgili bilgilerin varlığı sadece o'nun ilahi yönünü ortaya koymak amacına dayanmaktadır. Eğer Kur'an bu tür bilimsel yasaları belirlemeyi ve onları keşfetmeyi konu edinseydi, o zaman tüm insanlığa hitap eden bir kitap olmaktan çıkar ve sadece alanlarında uzman olan kişilerin üzerinde çalışabileceği bir kitap haline gelirdi.⁸⁴

“Sünnet/Sünnetullah” kavramının geçtiği ayetlere baktığımızda genelde ilahi davete olumsuz cevap veren veya kayıtsız kalan toplumların akıbetlerinden bahsedildiğini görürüz.⁸⁵ Bu hususu göz önüne aldığımızda bu ayetlerden bütün toplumlar için geçerli olan sosyolojik yasaların çıkarılmasının sosyal-bilimsel

⁷⁵ el-Bakara, 2/153; el-Mâide, 5/13, 93; et-Tevbe, 9/4, 7, 36; el-İsrâ 17/81. Bk. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414-1993), 3: 300

⁷⁶ Âlu İmrân, 3/122, 126, 140, et-Tevbe, 9/25-26

⁷⁷ Özsoy, *Sünnetullah*, 103.

⁷⁸ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 111.

⁷⁹ el-İsrâ, 17/76-77; es-Sebe, 34/54; el-Kamer, 54/51-52.

⁸⁰ el-A'râf, 7/34.

⁸¹ el-Ahzâb, 33/60-62; el-Fâtır, 35/42-43.

⁸² Nuri Tok, *Kur'an'da Sünnetullah ve Helâk Edilen Kavimler*, (Samsun: Etüt Yayınları, 1998), 39.

⁸³ İbrahim 14/1.

⁸⁴ Sadr, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 32-34.

⁸⁵ Al-i İmrân, 3/137, el-Enfâl, 8/38, el-Hicr, 15/13, el-Kehf, 18/55

tümevarım ilkesi açısından problemlili olduğu muhakkaktır.⁸⁶ Zira “Sünnetullah” ifadesini Kur'ân'da kullanıldığı bağlam itibarıyla genel geçer bir “helâk yasa”sı olarak düşündüğümüz takdirde karşımıza başka sorular çıkmaktadır. Örneğin; “Acaba geçmiş dönemlerde yoldan çıkmış olan her kavim mutlaka helâk edilmiş midir?” Oysa yakın tarihe baktığımızda Hz. İsa'yı öldürtmek isteyen Yahudilerini ve Romalıların topyekûn helâk edilmediklerini görmekteyiz. Yine aynı şekilde “Hz. Muhammed'i öldürme teşebbüsüne varıncaya kadar ileri giden Kureyş müşrikleri niçin helâk edilmemiştir?”⁸⁷

Biz, Kur'ân'da sadece “Sünnet/Sünnetullah” kavramlarının geçtiği ayetlerden toplumların tarihiyle ilgili genel geçer bir kanun çıkarmanın mümkün olmadığı fikrine katılmakla birlikte bu konuda delil olarak sunulan örnekleri geçerli bulmadığımızı belirtmek isteriz. Çünkü yukarıda da zikredildiği üzere toplumların helâkinden bahseden ayetlerde her zaman toplumun tamamının yok edilmesi kastedilmemektedir. Nitekim m.s. 66-70 yılları arasında Kudüs'te, Roma İmparatorluğuna karşı yapılmış olan isyan, Kudüs'ün harabeye dönmesi ve kutsal tapınağın yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak bu isyanın bastırılması sadece Kudüs'ün tahribine değil, Yahudilerin büyük bir kısmının Roma yönetiminin çalışma gücüne ihtiyaç duyduğu Mısır vb. yerlere götürülerek köle olarak çalıştırılmalarına ve bir kez daha Diaspora'ya dağılmalarına sebep olmuştur.⁸⁸ Böylece el-İsrâ sûresinde müşriklerin Hz. Peygamber'i Mekke'den kovma düşüncelerine değinildikten sonra “...Ama senden sonra kendileri de fazla kalamayacaklar! Senden önce gönderdiğimiz peygamberler hakkındaki kanun (sünnet) da budur. Bizim kanunumuzda hiçbir değişiklik bulamazsın.” (el-İsrâ 17/77) ayetinde belirtilen sünnetullah'ın Yahudiler hakkında uygulandığını görürüz.

Aynı şekilde konuyla ilgili olarak dile getirilen diğer soruya da katılmamaktayız. Bilgin, burada “Hz. Muhammed'i öldürme teşebbüsüne varıncaya kadar ileri giden Kureyş müşrikleri niçin helâk edilmemiştir?” şeklinde bir soru yöneltip bununla ilgili

⁸⁶ Vejdi Bilgin, “Kur'ân'dan Sosyolojik İlkeler Çıkarmanın İmkânı -Sünnetullah Kavramı Çerçevesinde Bir Eleştiri-“ *Eskiye Dergisi*, 22 (2011): 40.

⁸⁷ Bilgin, “Kur'ân'dan Sosyolojik İlkeler Çıkarmanın İmkânı”, 42

⁸⁸ Hatice P. Erdemir, Halil Erdemir, “66-70 Yılları Arası Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Günümüze Yansımaları”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri: İlkçağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Orta Doğu*, (Elazığ, 29-31 Mayıs 2009), 180.

değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁸⁹ İlk soruyla ilgili açıklamalarımız burada da geçerli olmakla birlikte⁹⁰ bunun yanında bize göre Hz. Muhammed'in döneminde yaşanan sıkıntılar Kur'ân'da toptan helâk edilmelerinden bahsedilen eski kavimlerin durumlarıyla örtüşmemektedir. Çünkü toplu helâk, Peygamber ve ona inananların artık tamamen aciz kaldıkları, ilahi mesajı o toplum içerisinde daha fazla insana ulaştırmanın imkânsız olduğu ve kendilerine gösterilen mucizeleri de inkâr ettikleri zamanlarda gerçekleşmiştir.⁹¹ Hz. Muhammed döneminde ise çeşitli sıkıntılar yaşanmakla birlikte her zaman hicret vb. bir çıkış yolu bulunmuştur ve el-İsrâ sûresi 59. ayette⁹² açıkça belirtildiği üzere inkârı halinde toplu helâki mûcip bir mucize gönderilmemiştir. Sonuçta İslam dini kısa süre içerisinde Mekke de dâhil olmak üzere çok geniş bir alana yayılma imkânı bulmuştur.

Biz burada Allah'ın toplumların bilim ve kültür yönünden değil ahlâki yönden gelişmeleriyle ve çöküşleriyle ilgilendiğini özellikle vurguluyoruz. Zira kanaatimizce Kur'ân'da tarihte tekerrür eden birtakım olaylardan bahsedilmekle birlikte bu olaylardan evrensel bir sosyolojik yasa çıkarmak mümkün değildir. Zaten Kur'ân'ın geçmiş olaylardan bahsetme amacı da bu değildir. Allah, Kur'ân'da insanlık tarihi boyunca olup bitenden ders almaları ve aleyhlerine olacak davranışlardan kaçınmaları amacıyla, geçmiş toplumların başına gelen olaylardan ibret almalarını istemiştir.⁹³ Kur'ân, toplumların büyüme, gerileme ve çökme olgularını ve bunların nedenlerini ele alırken sadece tanımlayıcı bilgiler vermemekte aynı zamanda toplumu ıslah edici bir görev üstlenmektedir.⁹⁴ Bu sebeple Kur'ân'da, medeniyet ve toplumların çöküşü yine onların yaptıkları birtakım hatalar yüzünden Allah'ın onları cezalandırması olarak ele alınmaktadır.⁹⁵ İlgili ayetlerde bu cezalandırmanın da sadece iman ve ahlâk yönünden çöküntü halinde olan toplumlar hakkında gerçekleştiğini görmekteyiz. Zira vahye

⁸⁹ Bilgin, "Kur'ân'dan Sosyolojik İlkeler Çıkarmanın İmkânı", 42.

⁹⁰ Nitekim Mekke kısa sürede fethedilerek oradaki şirk toplumu tarih sahnesinden silinmiştir.

⁹¹ Yûnus 10/13; el-Ankebût 29/14; el-Fâtır 35/45;

⁹² "Bizi, âyetler (mucizeler) göndermekten alıkoyan tek şey, öncekilerin bu âyetleri yalanlamış olmasıdır. Nitekim Semûd kavmine, açık bir mucize olmak üzere bir dişi deve vermiştik. Onlar ise, (bu deveyi boğazladılar ve) bu yüzden zalim oldular. Oysa biz âyetleri ancak korkutmak için göndeririz."

⁹³ el-Bakara, 2/66, 214; Âl-i İmrân, 3/137, 142; el-En'âm, 6/6; et-Tevbe, 9/16; el-Mü'minûn, 23/115; el-Kıyâmet, 75/36.

⁹⁴ Okumuş, *Kur'ân'da Toplumsal Çöküş*, 61.

⁹⁵ el-Enâm, 6/40-44; el-Enfâl, 8/25; es-Secde, 32/21.

muhalefet sadece dinî bir kaynağa muhalefet demek değildir. Vahiy ve fitratın yasaları aynı ilahi kaynaktan sudur ettikleri için, vahye muhalefet aynı zamanda kâinatın “değişmez” yasalarına muhalefet anlamını da taşımaktadır.⁹⁶

Kur'ân'da helâk edildiği bildirilen geçmiş toplumların ortak özellikleri; kendilerine açık ayetlerle gelen peygamberleri yalanlamaları, onların uyarılarına aldırış etmemeleri ve kendilerini içinde buldukları olumsuz durumdan kurtarmak isteyen peygamberlerine karşı mücadeleye girişmeleridir. Ancak peygamberler de gönderilmiş oldukları toplumlardan son ana kadar ümitlerini kesmemişler, ısrarla onları doğru yola getirmenin yollarını aramışlardır.⁹⁷ Kur'ân, toplumların yıkılış sebepleri olarak, onların inançsız olmaları,⁹⁸ Allah'ın ayetlerini yalanlamaları⁹⁹ günah ve suç işlemede aşırıya gitmeleri,¹⁰⁰ şımarıklıkları,¹⁰¹ fesat ve bozgunculukları¹⁰² hilekâr ve düzenbaz¹⁰³ olmaları gibi olumsuz davranışları sıralamaktadır. Dolayısıyla toplumların ilerlemesi ve gerilemesi o toplum içerisinde yaşayan insanların tavırlarına bağlıdır¹⁰⁴ ve bu anlamda ilerleme ve gerileme sebep-sonuç ilişkisine göre belirlenmektedir. İşte; “Sünnetullah” denilen hadise de budur.¹⁰⁵

Burada ahlâkî değer ile nedensellik iç içe bulunmaktadır. Yani bir yağmurun yağması veya bir insanın maddi anlamda zengin olması sebep-sonuç ilişkilerini ortadan kaldırmadan aynı zamanda Allah'ın rahmeti ve nimeti olarak değerlendiriliyorsa; toplumların da refah içinde yaşadıkları sürece -her ne kadar nedensel faktörleri yerine getirselers de- bunun kendilerine Allah tarafından verilmiş olan bir ihsan ve iyilik olduğunun bilincinde olmaları, bu başarıda kendi toplumsal varlıklarını Allah'ın varlığını ve hükümranlığını örtecek şekilde ön plana çıkarmamaları ve bu ihsan ve iyiliğe karşılık Allah'a ubudiyet görevlerini yerine getirmeleri gerekir.¹⁰⁶

⁹⁶ İsmail Raci el-Fârûkî, *Bilginin İslâmîleştirilmesi*, çev. Fehmi Kuru, (İstanbul: Risale Yayınları, 2016), 58.

⁹⁷ Pazarbaşı, *Kur'ân ve Medeniyet, Doğuşu-Gelişimi-Çöküşü*, 272.

⁹⁸ el-Enbiyâ 21/6.

⁹⁹ Âl-i İmrân 3/137.

¹⁰⁰ el-En'âm 6/6.

¹⁰¹ el-Kasas 28/58.

¹⁰² el-A'râf 7/103,

¹⁰³ en-Neml 27/50-52.

¹⁰⁴ Hûd 11/117.

¹⁰⁵ Özsoy, *Sünnetullah*, 173.

¹⁰⁶ Mehmet Murat Karakaya, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Dil Problemi*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 2003), 46-47.

Bu bilgiler ışığında Kur'ân'daki ifadelerden bilimsel, ekonomik, askeri vb. dünyevi alanlardaki başarıların tamamıyla çalışmaya bağlı olduğunu, zaten bu konulara ayetlerde fazla da değinilmeyip daha ziyade insanların dini-ahlâki bozulmalara karşı uyarılıp ıslahlarının amaçlandığını, geçmiş toplumlarla ilgili haberlerin de bu yönde uyarı sadedinde nakledildiğini söyleyebiliriz.

Toplumların Kaderinde Bireylerin Sorumlulukları:

Kur'ân'da toplumsal gelişme ve değişmelerden bahseden ayetlerdeki¹⁰⁷ ifade tarzından ilk bakışta toplumların kaderlerinin bizzat Allah tarafından belirlendiği izlenimi edinilmektedir. Ancak Kur'ân'ın geneline baktığımızda Allah'ı merkeze alan bir anlatım tarzı kullanılıp fizikî ve sosyal olayların nedensel faktörlerine değinilmediği gibi toplumsal olayların gerçekleşmesinde de aynı anlatım tarzının kullanıldığı görülmektedir. Toplumları da insanlar gibi canlı bir organizma olarak kabul eden sosyologlara göre, fizik alanının konusu olan insanın ölümü ile tarih alanının konusu olan toplumun ölümünü tayin eden yasaların ifade biçiminde bir benzerlik vardır. İnsanın ölümünü belirleyen yasa “Belli şartlar oluştuğunda insan bedeni canlılığını yitirir” şeklinde ifade edilirken; toplumun ölümünü belirleyen yasa da “Belli şartlar gerçekleştiğinde toplum yok olur” şeklinde birer şartlı önerme olarak ifade edilebilir. İnsan hayatının canlılığını yitirmesine sebep olan şartlardan (yaşlılık vb. hariç) bir kısmı engellenebilir niteliktedir.¹⁰⁸ Ancak toplumun ölümünü gerektiren faktörlerde aynı durum görülmemektedir. Çünkü Kur'ân'da, “Zaman geçtikçe toplumlar mutlaka çürürler” gibi zorunlu bir yasadaki bahsedilmemektedir. Karl Raimund Popper'in (ö. 1994) ifadesiyle ontolojik olarak toplumların seyrinin yönünü ve niteliğini belirleyen yasalara bulunduğu fikri “Geleneksel olarak Tanrı'ya atfedilen işlerin ‘Doğa Yasaları’na atfedilmesi yönündeki genel eğilimden kaynaklanan tipik bir 19. yüzyıl yanılığısıdır.”¹⁰⁹ Dolayısıyla toplumun ölümünü belirleyen faktörlerin hepsi de önlenabilir

¹⁰⁷ el-Mâide, 5/54; Yûnus, 10/13-14, 49; el-Mü'minûn, 23/43

¹⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/85; el-Enbiyâ, 21/35; el-Ankebût, 29/57.

¹⁰⁹ Karl Raimund Popper, 1948 Yılında Amsterdam'da Düzenlenen Onuncu Uluslararası Felsefe Kongresi'nin Genel Kurul Toplantısında Yaptığı Konuşma Metni, çev. Şahin Alpay, 5, (<https://docplayer.biz.tr/7587837-Toplum-bilimlerinde-ondayi-ve-kehanet-karl-raimund-popper.html>) (Erişim 4 Nisan 2019)

niteliktedir. Kur'ân'ın tarihe bakışındaki en temel öncül budur ve Kur'ân'da insana biçilen görev de bununla anlam kazanmaktadır.¹¹⁰

Buradan toplumların gidişatının yönünü Kur'ân'daki yasaların değil, toplumu oluşturan bireylerin davranışlarının belirlediği sonucuna ulaşılmaktadır. Kur'ân, sadece bireylerin fiillerinin belirlediği gidiş yolunun nereye çıktığını söyleyerek toplumlar için bir nevi erken uyarı sistemi veya yol rehberliği görevi üstlenmektedir. Nitekim "...Bir toplum (kavim) kendisini değiştirmedeği müddetçe Allah onları değiştirmez..." (er-Ra'd 13/11) ayetinde "değişme" insanların iradesine ve fiiline dayandırılmış ve bu değişimin, toplum kendisini değiştirmedeği müddetçe kesinlikle meydana gelmeyeceği vurgulanmıştır.¹¹¹ Bu sosyal yasalar bireylerin davranışlarının toplumların kaderi üzerindeki etkisini de belirlemektedir. Bütün sosyal değişme ve çöküşlerde sorumlu olan bizzat toplumların kendileridir. Bir toplumun tarihini ve zaman içindeki durumunu oradaki bireylerin davranışlarının toplamı belirlemektedir.¹¹² Şayet bir toplum varlığını devam ettirecek nedensel faktörlere ve tarihî yasalara itibar etmiyor; ahlâkî, hukukî, ekonomik, kültürel vb. alanlarda sağlam temeller üzerinde oturmuyorsa o toplumun gerilemesi veya çöküşü kaçınılmazdır. Buna karşılık bir toplum ilerleme yasalarının gereklerini yerine getirerek ahlâkî, hukukî, ekonomik ve kültürel alanlarda başarıya ulaşmak için gerekli çabayı gösteriyorsa o toplumun refaha ulaşması da kesindir. Bunu bir örnekle açıklamak gerekirse; Allah suyun 100 derece ısıya ulaşınca kaynayacağına dair bir kanun koymuştur ama suyu bir kaba doldurarak ateşin veya ocağın üzerine koyma işini insan yapar. İnsanın kendi hür iradesiyle yaptığı bu fiil sonucunda Allah'ın koyduğu kanun uyarınca su kaynamaya başlar.

Sosyal alandaki değişimler insan iradesinin ürünü olup olmaması bakımından ikiye ayrılmaktadır. İnsan iradesinin ürünü olmayan değişimler, "sosyal değişme" kavramı içine dâhil edilmezler. Sosyal değişimler mutlak olarak gerçekleşmekte ise de hızları daima farklı olmuştur. Bu farklılık onu evrensel kanunlara bağlamayı

¹¹⁰ Özsoy, *Sünnetullah*, 66-67.

¹¹¹ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 4: 2049.

¹¹² Arnold Joseph Toynbee, *Tarih Bilinci*, çev. Murat Belge, (İstanbul, E yayınları, 1975), 1: 169; Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, 99.

güçleştirmektedir.¹¹³ İnsan iradesinin belirleyici olduğu fiillerde isteyen insanın kendisi olmakla birlikte o fiilleri yaratan yine Allah'tır. Fiili yapmayı dileyen insan olduğu için bu fiilin sonuçlarından da bizzat kendisi sorumlu olmaktadır. Eğer insanın özgür iradesi devre dışı bırakılırsa İslâm dinindeki vahiy, nübüvvet, teklif, iman, ibadet, uhrevî muhasebe, cennet ve cehennem gibi esaslar temelden yoksun kalır. Bu bağlamda, “kâinat ve tarihte mutlak hâkim ilahî iradedir” şeklindeki inanış bir İslâm tarihçisinin insanı tarihte özgür bir eylemci olarak görmesine engel olmamaktadır.¹¹⁴ Benzer şekilde Ömer Ferit Kam'a (ö. 1944) göre; insan iradesinin varlığı inkâr edildiği takdirde dünyada hak, vazife, ahlâk, sorumluluk ve suç gibi kavramlar ortadan kalkar ve onun yerini karışıklık alır.¹¹⁵ Sosyal kanunları, tam olarak ve şuurulu şekilde olmasa da, bir miktar öğrenen insan, onları ortadan kaldırmamakta, fakat azar azar, küçük küçük, bazen büyük çapta ona etki etmekte, daha doğrusu onları kullanmaktadır. Bu, tıpkı bir otomobilin, kendi kanun ve düzeniyle işlemesi ve fakat içinde olan insanın onu yürütmesi gibidir.¹¹⁶

İnsandaki irade hürriyetini kabul etmek için tabiat kanunlarını ve bunlardaki determinizmi reddetmeye ihtiyaç yoktur. İrade hürriyetini bu kanunlar içinde değerlendirmek pekala mümkündür.¹¹⁷ Ancak sosyal yasalarda tabiat yasalarından farklı olarak mutlak bir determinizmden bahsetmek mümkün değildir. Bu iki yasa grubu arasında şöyle bir fark söz konusudur: Fizik yasalarında Allah-tabiat ilişkisi söz konusu olup bu kanunların uygulama alanı hürriyeti olmayan tabiattır.¹¹⁸ İkinci tür yasalarda ise Allah-insan ilişkisi söz konusudur. İnsan ise tabiatın aksine irade sahibi bir varlıktır. Bu sebeple sosyal hayatı biçimlendiren de insanın bu iradesiyle yaptığı tercihlerdir.¹¹⁹ Buna göre sosyal değişme sürecinin her aşamasında inanç, düşünce, kültür, tercih, eylem ve kontrol planında bireyler etkin bir konumdadır.¹²⁰ İnsana özgürlük verilmemiş olsaydı

¹¹³ Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, 370.

¹¹⁴ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *Mâturîdî ve Neseî'ye göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 21.

¹¹⁵ Ferit Kam, *Dini Felsefi Sohbetler*, haz. S. Hayri Bolay, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), 139.

¹¹⁶ Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, 21.

¹¹⁷ Yümnî Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 96.

¹¹⁸ el-Fussilet 41/11.

¹¹⁹ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2010), 158; Özsoy, *Sünnetullah*, 65,137.

¹²⁰ Erdoğan Pazarbaşı, “Toplumsal Değişimin Kur'âni Çerçevesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2000): 381.

insanlık hiçbir değişme, olumlu veya olumsuz bir hareketlilik göstermeksizin tekdüze¹²¹ belirlenmiş bir yöne gitmek durumunda kalırdı.¹²²

Kur'ân'ın bu konuya bakışını anlayabilmek için yukarıda da belirttiğimiz gibi Kur'ân'da kullanılan dilin Allah-merkezli (theosentric) olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Buna göre Makro ve mikro boyutuyla fizik alemde gerçekleşen bütün olayların gerisinde mutlak irade ve güç sahibi Allah vardır.¹²³ Bu durum öyle vurgulanmaktadır ki konuya yüzeysel bakan birisi insanın fiilleri, toplumların ilerlemesi ve gerilemesi, tabiat olaylarının meydana gelmesi gibi konularda bir nedenselliğin yokluğu kanaatine ulaşabilir. Hâlbuki Allah insanı yeryüzünün halifesi kıldığına ve insanları “imtihan” için yarattığına göre insan, gücünün yettiği ve karar verme imkanının olduğu her yerde yaptıklarından sorumludur.¹²⁴ İnsanın yüklendiği emaneti anlamlı kılan hürriyeti, onu tarih karşısında sorumlu kılan olumlu ve olumsuz güçlerle¹²⁵ donatılmış olmasının sonucudur.¹²⁶

Allah'ın insanın güç ve kudret alanına giren olaylardan bahsederken faili kendisi gibi göstermesi, bu alanda meydana gelen olayların kendi kontrol ve ontolojik hâkimiyeti altında olduğunu vurgulamak içindir.¹²⁷ Kur'ân'ın sünnetullah'ı Rabbani olarak nitelemesi insanın kainatta geçerli olan yasalardan yararlanırken bile Allah'a dayanarak hareket etmesini hedeflemektedir.¹²⁸ Kur'ân'ın Allah-merkezli ve anlam kazandırıcı bu üslubu bir ifade özelliği olarak görülmediği zaman, insanın tarihi süreç içindeki rolünün tam olarak kavranılmasına engel olur.¹²⁹ İşte bu amaçla Kur'ân'da birey, bir hata yaptığında onun sorumluluğunu Allah'a bağlıyorsa, o bireye işi kendisinin yaptığı ve bu sebeple de sorumluluktan kaçmaması gerektiğinin vurgulanması amacıyla insan merkezli bir dil kullanılmaktadır. Diğer yandan birey, her şeyi kendisinin yaptığını iddia edip Allah'ın küllî iradesini yok sayacak derecede kendi

¹²¹ el-Mâide, 5/48; en-Nahl, 19/93.

¹²² Murtaza Mutahhari, *Tarih ve Toplum*, çev: Cengiz Şişman, (İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1989), 63.

¹²³ Özsoy, *Sünnetullah*, 111.

¹²⁴ el-Bakara, 2/134; el-A'râf, 7/6; eş-Şûra, 42/30.

¹²⁵ el-İnsân, 76/2-3; eş-Şems, 91/7-8

¹²⁶ Özsoy, *Sünnetullah*, 87.

¹²⁷ Karakaya, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Dil Problemi*, 3.

¹²⁸ Sadr, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 57.

¹²⁹ Özsoy, *Sünnetullah*, 115.

iradesini yücelttiği zaman ise Allah, ilahi iradenin unutulmaması amacıyla işi kendisinin yaptığını vurgulayan bir dil kullanır.¹³⁰ Bu ifade tarzıyla Müslümanların her daim, Allah'a olan inançları sayesinde ayakta durduklarının bilincinde olmaları ve gerek toplumsal gerekse ferdi planda hayatlarını düzenlerken kendilerini Allah'ın emirlerine bağlı hissetmelerinin gerekliliği hatırlatılmaktadır. İnsanlar yaşadıkları veya karşılaştıkları durumları, kendilerinin önceden işlemiş oldukları fiillerinin sonucu olarak görmelidirler. İnsanların kendilerine ettikleri zulümler kendilerinden sonraki nesillerin de kaderini belirlemektedir.¹³¹ Fert veya toplumun ruhî durumu, ahlâkiliği, hayata bakışı, insanlar arasındaki ilişkilerin şekli, Allah ve varlık karşısında takındığı tavır ve konumu bir medeniyetin veya toplumun tarihî seyrini etkileyen en önemli faktörlerdir.¹³² Toplumdaki bireylerde meydana gelen olumsuz yöndeki değişimler, birçok kötü eylemi de beraberinde getirmek sûretiyle sonuçta toplumu helâke sürüklemektedir.¹³³

Ancak fizikî alanla ilgili ayetlerin anlaşılmasında gösterilen bu başarı sosyal alanla ilgili ifadelerin anlaşılmasında aynı ölçüde görülmemektedir. Mesela, Kur'ân'ın yağmuru "Allah'ın rahmeti"¹³⁴ olarak isimlendirmesi ve yağmurun Allah tarafından indirildiğini¹³⁵ ifade etmesi, belki yağmurun oluşumu ile ilgili Tanrı-biçimsel bir anlayışa yol açmamasına rağmen ekonomik gücün Allah'ın nimeti veya Allah'ın fazlı¹³⁶ olarak isimlendirilmesi adeta insanın rolünü küçümseyen bir şekilde yorumlanabilmiştir.¹³⁷ Dolayısıyla özellikle Müslüman toplumlarda ekonomik gücün artmasında etkili olan nedensel faktörlerin göz ardı edilmesi ve yanlış kader anlayışı insanları tembelleşmeye yöneltmiştir.

¹³⁰ Celal Kırcı, "Kur'ân'ı Anlamada Dil Problemi", *Kur'ân Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1/9 (Temmuz, 1998): 43.

¹³¹ Cevdet Saîd, *Hattâ Yuğayyirû mâ bi-Enfusihim*, 8. Baskı (Dimâşk: Matbaatu Zeyd b. Sâbit el-Ensârî, 1989), 141 vd.

¹³² İmâdüddîn Halîl, *et-Tefsîru'l-İslâmî li't-Tarih*, 5. Baskı (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1991), 108.

¹³³ Okumuş, *Kur'ân'da Toplumsal Çöküş*, 77.

¹³⁴ el-İsrâ 17/83

¹³⁵ el-Bakara 2/22; en-Nûr 24/43; eş-Şûrâ 42/28.

¹³⁶ en-Nûr.24/32, 38.

¹³⁷ Özsoy, *Sünnetullah*, 43.

Kur'ân'ın dünya hayatıyla ilgili temel öğretilerinden birisi, nesnel gerçeklikler karşısında bütün insanların eşit olduğu ilkesidir.¹³⁸ İslam, bazı düşünce akımlarının aksine muhatap aldığı insanlarda herhangi bir gruba öncelik tanımamakta, toplumsal gelişme ve değişimin temel belirleyicisinin ırka veya sınıfa dayanan hiçbir üstünlük veya ayırıcı nitelik söz konusu olmaksızın toplumun bizzat kendisinin olduğunu bildirmektedir.¹³⁹ Sonuç olarak, gerek birey gerekse toplum, ilahi adalet önünde yaptıklarının hesabını ayrı ayrı verecektir ve her birine, geleceği kendi elleriyle kurma sorumluluğu yüklenmiştir.¹⁴⁰ İnsanın her iradi eylemi potansiyel olarak risk içermektedir. Bu da onun iradi eylemleri, yani tarih alanına katılımı konusunda uyarılmasını gerektirmektedir. Kur'ân'ın bütün mesajı¹⁴¹ insanın bu iradi eylemleriyle oluşturacağı yaşamını düzgün bir çizgide tutmaya yöneliktir.¹⁴² Bu ilke gereği, Kur'ân'da, Allah'ın kendilerine yardım edeceğini vadettiği müminlerden bile somut tedbirler almaları istenmektedir.¹⁴³ Başarılı olmak için gereken şartlar yerine getirilmedikçe, sadece inanmış olmak veya haklı olmak yeterli değildir. Müslümanlar tarihi yasalar uyarınca zafer için gereken şartların tamamını gerçekleştirdikleri için Bedir'de galip gelmişlerdir. Ancak Uhud'da aynı şartları yerine getirmediikleri için de yenilgiye uğramışlardır.¹⁴⁴ Uhud yenilgisi ve Huneyn savaşı¹⁴⁵ Müslümanlara bu gerçeği öğreten acı bir tecrübe olmuştur.¹⁴⁶ Bunun yanında Kur'ân'da “dünya hayatı”nın iyi ile kötülerin belirleneceği yer olması¹⁴⁷ yönüyle Müminlerden musibetler karşısında sabırlı olmaları gerektiği¹⁴⁸ ve hemen ilk anda Allah'ın yardımının gelmesini beklememeleri vurgulanmaktadır.¹⁴⁹ Allah'ın inanan kullarına yardım etmesi evrensel yasalarını değiştirmesi anlamına gelmez. İlahi irade yarattığı düzendeki hikmetini ve

¹³⁸ el-İsrâ, 17/20; en-Necm, 53/39.

¹³⁹ el-Hucurât, 49/13.

¹⁴⁰ Şaban Ali Düzgün, “Değişim Kavramı ve Toplumsal Değişimin Şartları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38 (1998): 312.

¹⁴¹ el-Bakara, 2/2; el-İsrâ, 17/9 vb.

¹⁴² Özsoy, *Sünnetullah*, 69.

¹⁴³ el-Enfâl, 8/60; ayrıca bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (İstanbul: Matbaai Ebuzziya, 1935), 6: 4379.

¹⁴⁴ Âl-i İmrân, 3/140-141. Sadr, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 37-38; ayrıca bk. Ahmed b. Mustafâ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, (Kahire: Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1946), 17: 76.

¹⁴⁵ et-Tevbe 9/25.

¹⁴⁶ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyye'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 4: 144-145

¹⁴⁷ el-Kehf 17/7; el-Enbiyâ 21/35; el-Mülk 67/2 vb.

¹⁴⁸ el-Bakara 2/155; Âl-i İmrân 3/186.

¹⁴⁹ el-Bakara 2/214.

sünnetini iptal etmez. İlahi yardım yine ilahi yasalar doğrultusunda gerçekleşir. İnsanlar yardım ve zaferin gerçekleşmesi için yapılması gereken yasalara sarılırlarsa başarıya ulaşırlar. Yoksa hiçbir şey yapmadan oturup yardım beklemek bir sonuç vermez.¹⁵⁰

Kur'ân, insan için gerçekleştirmesini istediği amaçları sunarken bu konudaki ideallerini de ortaya koymaktadır. Onun ideali, tüm aşırılıklardan kaçınan, orta yolu izleyen¹⁵¹ sağlıklı bir toplumdur. Bu ideal bizi, tüm insanlığın birliği fikrine götürmektedir. Tüm insanlık tek bir nefis¹⁵² ve tek bir çiftten yaratılmıştır.¹⁵³ Tüm insanlar insanlık toplumunun eşit birer üyesidir.¹⁵⁴ Kur'ânî ölçülere göre bireyler arasındaki tek fark kişilerin sahip olduğu takva bilincidir.¹⁵⁵ Kur'ân'ın ortaya koyduğu bu ilkeler değer eksenli bir topluma işaret etmektedir.¹⁵⁶ Bu yüzden sosyal bilimlerde “determinizm”den ziyade “olumsallık”tan bahsedilmelidir. Çünkü olumsuzluk, bir olgunun zorunlu herhangi bir doğasının olmaması, dolayısıyla her şeyin gerçekte başka türlü olma imkânının bulunmasıdır. Olumsuzluk, maksatlı olsa bile insan davranışlarının önceden öngörülemeyen sonuçlarının olabileceğini varsayar.¹⁵⁷

Bu durumda sosyolojinin değişebilirliği karşısında Kur'ân'daki sünnetullah'ı koymanın doğru bir yaklaşım olmayacağı bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Burada önemli olan toplumsal gelişmeleri sünnetullah çerçevesinde tanımlamak değil, toplumların sünnetullahı ne kadar anlayıp uygulamaya koyduklarının tespitini yapmaktır.¹⁵⁸ Kur'ân'ın bu konudaki eşsizliği onun tarihi olayları açıklamasında değil, her zaman geçerli olan mesaj vermesindedir. Bu yönüyle Kur'ân ve sosyolojinin toplumsal konuları ele alışları arasındaki fark, olaylara bakış açılarında ve değerlendirmelerinde ortaya çıkmaktadır. Kur'ân, toplumsal olayları ele almada insanın ıslahını, imanını ve mutluluğunu esas alırken; sosyoloji objektif bir şekilde toplumu aksettirmeyi amaçlamaktadır; yani Kur'ân olanı inceler ve olması gerekene rehberlik

¹⁵⁰ Muhammed 47/7.

¹⁵¹ el-Bakara 3/143

¹⁵² en-Nisâ 4/1, ez-Zümer 39/6

¹⁵³ el-Bakara 2/213; en-Nisâ 4/1; el-En'âm 6/98; Yûnus 10/19; ez-Zümer 39/6; el-Hucurât 49/13.

¹⁵⁴ Âl-i İmrân 3/195

¹⁵⁵ Nahl 16/128; Hucurât 49/13.

¹⁵⁶ Bk. Özcan Güngör, “Kur'ân'da Sosyal Bütünleşme”, *Diyanet İlmî Dergi*, 43/2, (2007): 173-190.

¹⁵⁷ Geniş bilgi için bk. Aykut Çelebi, “Risk ve Olumsuzluk: Sosyal Teori-Sosyal Felsefe İlişisini Anlamaya Yönelik İki Anahtar Kavram”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 56 (1995): 23-52.

¹⁵⁸ Ahmet Davudoğlu, “Müzakereler”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları I*, (İstanbul: İSAV, Ensar Neşriyat, 2000), 122.

eder, sosyoloji ise olanı inceler ancak olması gereken hakkında bir şey demeden sadece genellemelerde bulunur.¹⁵⁹

Toplumsal Yasaları Bilmenin Önemi:

Sosyoloji bizim kendi kendimizi aydınlatılabilmemizi kendimizi daha iyi anlayabilmemizi sağlar. Neden böyle davrandığımız hakkında daha çok şey bildikçe, kendi geleceğimizi etkileme olanağımız daha fazla olacaktır.¹⁶⁰ Toplumsal kurumlar tarih boyutu içinde oluşan neden sonuç ilişkileriyle biçimlenirler. Bu sebeple tarihi çözmeye kalkmadan öremeyeceğimiz gibi, örmeye kalkmadan onu daha iyi çözmeye olanaklarını elde edemeyiz.¹⁶¹ İnsanlar, Allah'ın toplumsal olaylardaki kanunlarını tespit edebildiği ölçüde geçmiş, bugünü ve geleceği kuşatan kanunları da keşfetmiş olacaktır.¹⁶² Böylece de doğada geçerli olan kanunları keşfettikçe onlardan en güzel şekilde faydalanıp hayatı kendisi için kolaylaştırdığı gibi toplumun kendisine has kanunlarını keşfettiğinde de aynı kazanımları elde edebilecektir.¹⁶³ Pek çok düşünür ve bilim adamının eserlerinde bu hususa vurgu yapmaları bu amaca matuftur.¹⁶⁴

İnsanın bilgiye ulaşmadaki sınırlılığı ve unutkanlığı sebebiyle yaratılış, peygamberler ve insanlarla ilgili hayatî ölçüler içeren bilgiler bizzat vahiy yoluyla insanlara ulaştırılmıştır. Kur'an'da önemli bir yer tutan kıssalar, insan tarihine hükmeden ilahî kanunlara dikkat çeken tarih manzaralarıdır. Gerek birçok kıssanın Kur'an'da, farklı yerlerde değişik biçimde yinelenmesi, gerek tarihi kalınlara ibret nazarıyla bakılması yönündeki istek, gerekse her kıssanın sonunda, anlatılanlarda pek çok bireysel-toplumsal dersler ve öğütler bulunduğu dile getirilmesi,¹⁶⁵ Kur'an'ın

¹⁵⁹ Amiran Kurtkan Bilgiseven, "Kur'an ve Sosyoloji İlişkisi ve Bu İlişki Açısından Batı Sosyolojisi Karşısındaki Durumumuz", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları I*, (İstanbul: İSAV Ensar Neşriyat, 2000), 225-231.

¹⁶⁰ Giddens, *Sosyoloji*, 62.

¹⁶¹ Alaeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), IV.

¹⁶² Cebeci, "*Kur'an Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme*", 8-9

¹⁶³ Muhammed Kutub, *Kur'an'ın Nasıl Okuyalım*, çev. Bekir Karlığa, 5. Baskı (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 53

¹⁶⁴ Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), 188-189; Reşid Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısıriyye'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 1: 105; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 5: 2949-2950; Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Kursları*, çev. Erkan Ataçay, (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2001), 32 vd.

¹⁶⁵ el-Mü'min 40/78; el-A'râf 7/101; Hûd 11/100; Tâhâ 20/99.

‘bütüncül tarih anlayışı’ oluşturmaya önem verdiğinin bir göstergesidir.¹⁶⁶ Allah, Kur’ân’da insanlık tarihi boyunca olup bitenden ders almaları ve aleyhlerine olacak davranışlardan kaçınmaları amacıyla, toplumların hayatındaki değişmez yasaları (sünnetullah) incelemelerini istemiştir.¹⁶⁷ Sünnetullah’ın işleyiş tarzını anlayan insanlar, geçmiş tecrübelerden dersler alarak tarihe müdahale etmek sûretiyle onun akışını değiştirebilir, onu yönlendirebilir ve geçmiş toplumların yaptıkları hataları tekrar etmemekle de kurdukları medeniyet ve uygarlıkların yaşam sürelerini uzatabilirler.¹⁶⁸

Sonuç

Yaratılışı gereği sosyal bir varlık olan insan, zamanla yine yaratılışı gereği farklı toplumlar haline yaşamını sürdürme gelmiştir. Toplumların tarihine baktığımızda onların da evrendeki diğer canlılar gibi doğup büyüdüklerini ve sonunda tarih sahnesinden çekildiklerini görmekteyiz. İşte bu devinim insanların ilgisini çekmiş ve bunun genel geçer kurallarını başka bir deyişle toplumların kaderlerini tespit etmeye çalışmışlardır.

İlk defa İbn Haldûn’un dikkat çektiği bu konuyla ilgili olarak Müslüman bilim adamları Kur’ân’da önceki toplumlardan bahseden ayetleri inceleyerek, özellikle de sünnet/sünnetullah kavramı çerçevesinde görüşler ileri sürmüşlerdir. Kimisi toplumsal olaylar hakkında Kur’ân’da genel geçer evrensel hükümler bulunduğunu söylerken kimisi de Kur’ân’da bu türden toplumsal yasalar çıkarmanın mümkün olmadığını çünkü Kur’ân’ın bir bilgi değil bir hidayet kitabı olduğunu dile getirmişlerdir.

Kanaatimizce birinci görüş sahiplerini böyle düşünmeye Kur’ân’da kullanılan ve her şeyin failinin Allah olduğunu ifade eden Allah-merkezli dildir. Oysa bütüncül olarak baktığımızda kulların yaratıcılarını unutmamaları, başarılar karşısında aşırı şımarmamaları ve başarısızlıklar karşısında ise aşırı üzülmemeleri gibi hikmetlere binaen böyle bir dil kullanıldığını görürüz. Bizim de görüşlerine iştirak ettiğimiz ikinci görüş sahiplerine göre ise Allah kişisel ve toplumsal davranışlar konusunda “sonuç

¹⁶⁶ Bk. Mehmet Deri, “Kur’ân’ın Tarih Algımızı İnşasında Sünnetullahın ve Kıssaların Rolü”, *Kur’âni Hayat Dergisi*, 7/36 (2014): 25-33; ayrıca bk. Özcan Güngör – Harun Şahin, “Sosyolojik Kur’ân Okumalarının İmkani”, *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1/1 (2017): 32.

¹⁶⁷ el-Bakara, 2/66, 214; Âl-i İmrân, 3/137, 142; el-En’âm, 6/6; Tevbe, 9/16; el-Mü’minûn, 23/115; el-Kiyâmet, 75/36.

¹⁶⁸ Abdülbaki Güneş, “Kur’ân’da Sünnetullah ve Toplumların Çöküş Nedenleri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5/1 (2005): 66.

odaklı” bir dil kullanmaktadır. Başka bir deyişle hangi tür davranışın sonucunun ne olduğunu bildirmek sûretiyle insanlara ve toplumlara hidayet etme görevini yapmaktadır. Kur'ân'da hep dini ve ahlâki davranışların konu edildiğini göz önüne aldığımızda burada kastedilenin evrensel sosyolojik yasalar değil, insanların ve toplumların dini ve ahlâki yönden kendilerine çeki düzen vermeleri için uyarılar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynakça

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1994.

Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 cilt, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.

Aydın, Mehmet Sait. *Din Felsefesi*. 12. Baskı, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2010.

Bilgin, Vejdi. “Kur'ân'dan Sosyolojik İlkeler Çıkarmanın İmkânı -Sünnetullah Kavramı Çerçevesinde Bir Eleştiri-“. *Eskiyeni Dergisi* 22 (2011): 35-43.

Bilgiseven, Amiran Kurtkan. “Kur'ân ve Sosyoloji İlişkisi ve Bu İlişki Açısından Batı Sosyolojisi Karşısındaki Durumumuz”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları I*, İstanbul: İSAV Ensar Neşriyat, 2000.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed b. Züheyr Nâsır Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.

Canatan, Kadir. *İslam Sosyolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.

Cebeci, Lütfullah. “Kur'ân Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 1/3 (1987): 5-38.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*. 6 cilt, thk. Ahmed Abdülğaffar Attâr, Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.

Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Kursları*. çev. Erkan Ataçay, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2001.

Çelebi, Aykut. “Risk ve Olumsuzluk: Sosyal Teori-Sosyal Felsefe İlişkisini Anlamaya Yönelik İki Anahtar Kavram”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 56/1 (1995): 23-52.

Çelebi, İlyas. “Sünnetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Çelik, Celaleddin. “Kur’ân’da Toplumsal Değişim Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Kur’ân Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, ed. Mehmet Bayyigit, Konya: Yediveren Yayınları, 2003.

Davudoğlu, Ahmet. “Müzakereler”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları I*, İstanbul: İSAV, Ensar Neşriyat, 2000.

Deri, Mehmet. “Kur’ân’ın Tarih Algımızı İnşasında Sünnetullahın ve Kıssaların Rolü”. *Kur’âni Hayat Dergisi* 7/36 (2014), 25-33.

Dönmezer, Sulhi. *Toplumbilim*. 11. Baskı, İstanbul: Beta Basın Yayım, 1994.

Düzgün, Şaban Ali. “Değişim Kavramı ve Toplumsal Değişimin Şartları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1998), 309-332.

Erdemir, Hatice P. - Erdemir, Halil. “66-70 Yılları Arası Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Günümüze Yansımaları”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslar Arası Dördüncü Orta Doğu Semineri: İlkçağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu*, (Elazığ, 29-31 Mayıs 2009).

el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luğa*. 13 cilt, thk. Muhammed İvad Mur'ib, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.

el-Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed, *Ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla ve muzâdâtihâ*, Mısır, Müessesetü Hindâvî, 2012.

el-Fârûkî, İsmail Raci. *Bilginin İslâmîleştirilmesi*. çev. Fehmi Kuru, 5. Baskı, İstanbul: Risale Yayınları, 2016.

Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, 16. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

Giddens, Antony. *Sosyoloji*. haz. Cemal Güzel, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012.

Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul, Remzi Kitabevi, ts.

Güneş, Abdülbaki “Kur'ân'da Sünnetullah ve Toplumların Çöküş Nedenleri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005): 61-93.

Güngör, Özcan. “Kur'ân'da Sosyal Bütünleşme”. *Diyanet İlmî Dergi* 43/2 (2007): 173-190.

Güngör, Özcan & Şahin, Harun. “Sosyolojik Kur'ân Okumalarının İmkânı”. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 1/1 (2017): 26-37.

Halîl, İmâdüddîn. *et-Tefsîru'l-İslâmî li't-târîh*. 5. Baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1991.

İbn Haldûn. *Mukaddime*. thk. Halîl Şehhâde, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.

İkbal, Muhammed. *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*. çev. N. Ahmet Asrar, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.

Kam, Ferit. *Dinî Felsefî Sohbetler*. haz. S. Hayri Bolay, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985.

Karakaya, Mehmet Murat. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Dil Problemi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2003.

Kırca, Celal. “Kur'ân'ı Anlamada Dil Problemi”. *Kur'ân Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi* 1/9 (Temmuz 1998): 34-60.

Kongar, Emre. “Toplumsal Değişme”. *Amme İdaresi Dergisi*, 4/1 (1971): 63-90.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 cilt, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş, 2. Baskı, Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.

Kutub, Muhammed. *Kur'ân'ın Nasıl Okuyalım*. çev. Bekir Karlığa, 5. Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.

Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. 6 cilt, Kahire: Dâru's-Şurûk, ts.

Mengüşoğlu, Takiyettin. *İnsan ve Hayvan Dünya ve Çevre*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.

el-Merâğî, Ahmed b. Mustafâ, *Tefsîru'l-Merâğî*, 30 cilt, Mısır: Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1946.

Mevdûdî, Ebu'l A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*. 7 cilt, çev. Muhammed Han Kayani vd., 2. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîr*. tahk: Abdullah Mahmûd Şehhâte, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2003.

Mutahhari, Murtaza. *Tarih ve Toplum*. çev: Cengiz Şişman, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1989.

Okumuş, Ejder. “Toplumsal Değişme ve Din”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/30 (Güz-2009): 323-347.

Okumuş, Ejder. *Kur'ân'da Toplumsal Çöküş*. 5. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Özsoy, Ömer. *Sünnetullah*. 4. Baskı, Ankara: Fecr Yayınevi, 2017.

Pazarbaşı, Erdoğan. *Kur'ân ve Medeniyet, Doğuşu-Gelişimi-Çöküşü*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1996.

Pazarbaşı, Erdoğan. “Toplumsal Değişimin Kur'ânî Çerçevesi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2000): 381-401.

Popper, Karl Raimund. “X. Uluslararası Felsefe Kongresi'nin Genel Kurul Toplantısında Yaptığı Konuşma Metni”, (Amsterdam-1948) çev: Şahin Alpay, <https://docplayer.biz.tr/7587837-Toplum-bilimlerinde-ondeyi-ve-kehanet-karl-raimund-popper.html> (Erişim 4 Nisan 2019)

er-Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-Ğayb*. 32 cilt, 3. Baskı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000.

Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 12 cilt, Kahire: el-Hey'etu'l-Mısrıyye'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990.

es-Sadr, Muhammed Bâkır. *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*. 2. Baskı, Ummân: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2013.

Saîd, Cevdet. *Hattâ yuğayyirû mâ bi-enfusihim*, 8. Baskı, Dimaşk: Matbaatu Zeyd b. Sâbit el-Ensârî, 1989.

Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilât-ı Siyâsiyye" *Sebilürreşâd Dergisi*, 19/494 (1340/1922)

es-Saîdî, Abdülmüteâl. *en-Nazmu'l-fennî fi'l-Kur'ân*. Kahire: el-Matbaatu'n-Nemûzeciyye, 1439 h.

Sezen, Yümni. *İslâm'ın Sosyolojik Yorumu*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

Sezen, Yümni. *Sosyoloji Açısından Din*. 4. Baskı, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.

Sinanoğlu, Ahmet Faruk. "Toplumsal Değişim ve Din". *Hikmet Yurdu*, 1/2 (Temmuz-Aralık 2008): 23-29.

Şenel, Alaeddin. *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.

Şeriati, Ali. *İslam Sosyolojisi*. çev. Kenan Sökmen, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1998.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr*. 6 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414/1993.

et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*. tahk: Ahmed Muhammed Şâkir, Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.

Taplamacıoğlu, Mehmet. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

Tok, Nuri, *Kur'ân'da Sünnetullah ve Helâk Edilen Kavimler*, Samsun: Etüt Yayınları, 1998.

Toynbee, Arnold Joseph. *The Study of History*. 4. Baskı, London: Oxford University Press, 1948.

Toynbee, Arnold Joseph, *Tarih Bilinci*, 2 cilt, çev: Murat Belge, İstanbul, E yayınları, 1975.

Uygur, Nermi. *Kültür Kuramı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. *Mâturîdî ve Neseî'ye göre İnsan Hürriyeti Kavramı*. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 9 cilt, İstanbul: Matbaai Ebuzziya, 1935.

Zeydân, Abdülkerîm. *es-Sünenü'l-ilâhiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.

Summary

Societies are changing like everything else in the universe. People have long been trying to predetermine the rules of this change. Because people will be able to shape their future as extent that they have determined these rules. In the Islamic world,

in the earlier periods compared to the west the verses mentioning the past societies were taken to the center and the possibility of determining universal laws applicable to all societies was discussed. In these discussions, the concepts of “sunnah/sunnetullah” have come to the forefront. Some Muslim scholars say that circumcision is universal laws regarding the life stages of societies, while others claim that the this term refers to the future of sinful societies because Quran is a book sent for guidance. In the West, however, theories emerged to explain the changes in societies with the emergence of sociology in the 19th century. In setting these theories, they relied on their observations and historical data, leaving the sacred books aside.

Human's behaviors, which is a social being by nature, only makes sense in a social environment. It is imperative that certain rules exist in order for the society formed by coming together with their fellow people as a result of the guidance of certain obligations in order to maintain its existence in a peaceful environment and in a stable manner. These rules also determine the direction of social change.

Although nature and religious-moral laws are based on the same will in terms of source, the ways of obtaining and interpreting them are different. While religious and moral laws are delivered to people by a prophet from God, it is only possible by reason to recognize and discover the laws of nature. While all approaches to social change essentially adopt the existence of change, they have different views in identifying issues that are effective in social change.

History shows us, like all other living things, that societies cannot survive forever. Every society is born, lives a certain period of time and eventually loses its effectiveness or disappears from the stage of history. As a matter of fact, all of the civilizations we have knowledge about have had periods of rise and fall in the historical process.

Experience throughout history shows that changes in social events do not occur suddenly but follow certain stages. Positive or negative events that occur in society occur as a series of beginning, development and outcome. Destruction is the result of such a process. This process, which is expressed as giving respite or postponing in the Qur'an, does not operate randomly and without rules. In such statements there is a

warning for those who want immediate divine punishment. In the Qur'anic narrative, Allah tolerates a community until its good behavior is thought to the minority level in the face of evil. There is no occurrence of the event before this process is completed or the event cannot be withdrawn after the process is finished. In order for societies to survive, they need to learn from history and be careful about the reasons that led to the collapse of previous societies.

"Sunnah / Sunnatullah" concepts in the Qur'an come to the forefront in the research of Muslim scholars on this subject. In the verses where the word "sunnah" is mentioned with its different forms, are described divine practices applied to persons disapprove the prophets and negatively respond to their invitation. In these verses we can say that the deniers who resist against Muhammad are intended to take warning. The common characteristics of past societies who have been destroyed reported in the Qur'an; they deny the prophets who came to them with clear verses, ignore their warnings, and engage in a struggle against their prophets who want to free themselves from their negative situation.

According to some scholars, the relevant verses of the Qur'an indicate the existence of laws that apply to past societies throughout history. Events such as the rise, lagging and collapse of societies take place within the framework of the divine laws in the universe. In our opinion the reason for this, it is god-centred language which used in the Qur'an that states that the perpetrator of all things is God. However, when we look at holistically, we see that the reasons for using a god-centered language are as follows: That the servants have to not forget their Creator, not be overly spoiled against achievements and not to be devastated by failures. According to the second group of whom we agree, God uses "result-oriented" language in the area of personal and social behavior. In other words, it acts as a guide to people and communities by showing result of behaviors.

When we consider that religious and moral behavior is always the subject of the Qur'an, we see that warnings are made here for people and societies to correct themselves religiously and morally, not universal sociological laws. Because researching the laws of history is a scientific study like researching other natural

sciences. However, the aim of the Qur'an is not to declare scientific discoveries, but to bring people from darkness to light. The progress and decline of societies depends on the attitudes of the people living in that society and in this sense progress and decline are determined according to the cause-effect relationship. Here; This is called "Sunnatullah".

In the light of this information, scientific, economic, military, etc. we can say that the achievements in the earthly fields depend entirely on working. As it is understood from here, social changes are not determined by the laws of the Quran but by the behaviors of the individuals who make up the society. The Qur'an assumes a kind of early warning system or road guidance for communities by simply telling them where the course of the individual's actions is going.

In this study, we have examined the verses that about the history of societies and their stages in the Qur'an, especially the concept of "sunnah / sunnatullah" and the connection between the fate of societies and the effects of individuals in determining the future of societies.